

Wensinck A.J. Legends of eastern saint, chiefly from syriac sources. – Leyden: ROT, 1912. – Vol. I: The Story of Archelidos. – XXIII, 315 p.; 222. Wensinck A.J. Legends of eastern saint, chiefly from syriac sources. – Leyden: ROT, 1912. – Vol. II: The Story of Archelidos. – VIII, 286 p.; 223. Wigram W.A. An Introduction to the History of the Assyrian Church (100-640 A.D.). – L.: Egypt Exploration Fund, 1910. – XIX, 868 p.; 224. Wigram W.A. The Assyrians and their Neighbours. – L.: Egypt Exploration Fund, 1929. – XIII, 505 p.; 225. Wigram W.A. The Separation of the Monophysites. – L.: Penn State Press, 1923. – XXIV, 441 p.

УДК [94(497.2):355.48(497.1)],836-889”

Віталій КАЛІНІЧЕНКО

**ВОУГАРІАС – СЕРВІАС ПОЛЕМОУ:
ВОЄННА ЕКСПАНСІЯ ДУНАЙСЬКИХ БОЛГАР
НА ТЕРЕНИ ЗАХІДНИХ БАЛКАН У 836-889 рр.**

Стаття присвячена аналізу військових походів дунайських болгар на Західні Балкани у 836-889 рр. На основі писемних та археологічних джерел встановлюється, що основними напрямками військової експансії болгарських військ були території середньовічної Сербської держави, яка включала в себе області Рашка, Дукля, Травунія, Паганія, Захумле, Боснія, а також частину Хорватії. Крім того, автором висвітлюються військові дії болгарських військ у Македонії та Кутмічевіці. Окрема увага приділена аналізу воєнної експансії болгар на територію сербського Поморав'я, Подунав'я та Помор'я. Окрім того, автором розглядається болгарсько-хорватський військовий конфлікт 50-х рр. IX ст. В цьому аспекті важливими є знахідки предметів озброєння епохи середньовіччя (IX-X ст.) з міст Джердап, Белград, Ніш, Рас, Малі Зворнік, областей Срем, Бранічево, середньовічних могильників та укріплень у сербському Помор'ї, середньовічних фортець та хорватських могильників у Далмації та Лібурнії.

Ключові слова: Перша Болгарська держава, середньовічна Сербська держава, Західні Балкани, воєнна експансія, предмети озброєння.

Виталий КАЛИНИЧЕНКО

**ΒΟΥΛΓΑΡΙΑΣ – ΣΕΡΒΙΑΣ ΠΟΛΕΜΟΥ:
ВОЕННАЯ ЭКСПАНСИЯ ДУНАЙСКИХ БОЛГАР
НА ТЕРРИТОРИЮ ЗАПАДНЫХ БАЛКАН В 836-889 рр.**

Статья посвящена анализу военных походов дунайских болгар на Западные Балканы в 836-889 гг. На основе письменных и археологических источников устанавливается, что основными направлениями военной экспансии болгарских войск были территории средневекового Сербского государства, которое включало в себя области Рашка, Дукля, Травунья, Пагания, Захумле, Босния, а также часть Хорватии. Кроме того, автором освещаются военные действия болгарских войск в Македонии и Кутмичевици. Особое внимание уделено анализу военной экспансии болгар на территорию сербского Поморавья, Подунавья и Поморья. Кроме того, автором рассматривается болгарско-хорватский военный конфликт 50-х гг. IX в. В этом аспекте важны находки предметов вооружения эпохи средневековья (IX-X вв.) из городов Джердап, Белград, Ниш, Рас, Мали Зворник, областей Срем, Браничево, средневековых могильников и укреплений в сербском Поморье, средневековых крепостей и хорватских могильников в Далмации и Либурнии.

Ключевые слова: *Первое Болгарское государство, средневековое Сербское государство, Западные Балканы, военная экспансия, предметы вооружения.*

Vitaliy KALINICHENKO

**ΒΟΥΛΓΑΡΙΑΣ – ΣΕΡΒΙΑΣ ΠΟΛΕΜΟΥ:
MILITARY EXPANSION OF THE DANUBE BULGARIA
TO THE WESTERN BALKANS IN 836-889**

The article analyzes the military campaigns Danube Bulgarians in the Western Balkans in 836-889 years. Based on written and archaeological sources states that the main directions of the military expansion of the territory of the Bulgarian troops were medieval Serbian state, which included the Raska region, Duklja, Travunija, Paganija, Zachlunia,

Bosnia, and a part of Croatia. Furthermore the author highlights the fighting Bulgarian troops in Macedonia and Kutmichevitsa. Special attention is paid to the analysis of military expansion on the Bulgarian territory Serbian Pomorav'ya, Danube and Pomorje. Furthermore the author is considered a Croatian-Bulgarian military conflict of the 50's IX century. In this respect, are important finds of armaments of the Middle Ages (IX-X century) in Dzherdap, Belgrade, Nis, Ras, Mali Zvornik, areas of Srem, Branichevo, medieval fortifications and cemeteries in the Pomorje, medieval fortresses and cemeteries Croatian in Dalmatia and Liburnia.

At the beginning of the IX-th century Khan Krum conquered the territory of central and eastern Avar Khanate by connecting them to Khanate. As a result of this war was the neighbor state of Bulgarians Frankish Empire, which, in turn, defeated Northwest territories Avar Khanate. The border between the states placed on the middle reaches of the river Danube. In addition, Khan Krum successfully fought with Byzantium. It was under his reign the first Bulgarian state strengthened its border with the medieval Serbian state, which was the springboard Pomorav'ya. War Krum in the valley Struma river gave impetus to the military expansion in the Adriatic state. For Krum successor, Khan Omurtag important and key military actions carried out in the north-west. It is in this context it is necessary to recall the first time in South Pannonia which became a springboard for military expansion in medieval Serbia from the north.

By the mid 30's IX century was created a successful springboard for expansion of Bulgarian military forces in the Western Balkans, where the Serbian state. The latest in the IX-X centuries covered vast areas and had a fairly good geographical location. Getting Bulgarian military campaign against the Serbs came in the reign of prince (archont) Vlastimir (830-851), who relied mainly on domestic army, as the war with the Bulgarians from anyone independent. In the middle of the IX-th century except Serbian, powerful enough army were Croats who were strongly influenced by the East Frankish kingdom. In addition, the Croatian prince Trpimir was dissatisfied successful wars Bulgarians in Serbia and feared an attack on their land. Thus, in the middle of the ninth century, in the Western Balkans has developed quite difficult foreign policy situation. The medieval Serbian

state was squeezed from all sides, and was forced to fight wars of the first Bulgarian state in the east, southeast, north and Croats, advancing from the west and northwest.

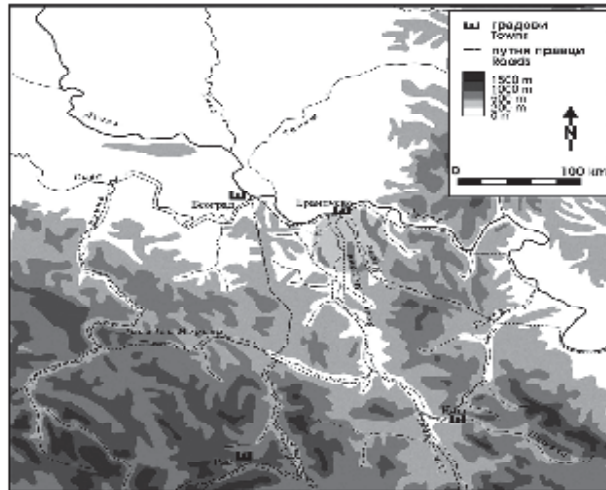
Overall, we note that the Bulgarian-Serbian war IX-th century, despite the wide base, still insufficiently studied. Yes, raw, unstructured materials from archaeological remains of medieval castles located in the Western Balkans. Latest items are weapons, ornaments, parts lap headsets, the rider and the horse equipment and so on. Thus, the most important medieval fortifications where weapons found IX-X centuries are Belgrade, Nis, Ras, Mali Zvornik, regions Srem, Branichevo, castles in Pomorje etc. Written sources are reportedly Simeon Logofet and Constantine Porphyrogenitus («De administrando Imperio»).

Thus, in the IX-th century there is a massive military expansion of the First Bulgarian state in the Western Balkans. The most important ranked Serb campaign of Bulgarian rulers. The material proof of the military campaigns Danube Bulgarians and Serbs in the land development Serb areas they are finding artifacts Bulgarians. Important among them are armaments that indicate a strong enough military organization of the First Bulgarian state in the IX-th century. But despite the fact that during the campaign's 836-889. Bulgarian troops suffered defeat, one can assume that the Serbian army in the IX-th century in no way inferior to the Bulgarian and may be more advanced and modernized at that time. Constant contacts with Byzantium, Franks, Croats, Arabs had an impact on the formation of the Serbian military culture. Bulgarian played an important role Croat military conflict. Most likely, because of Serb and Croat campaigns Bulgarians became acquainted with several new types of weapons, which are primarily ranged weapons and Pole weapon. As a result of military campaigns 836-889 years the First Bulgarian state has significantly expanded its borders to the west and, most importantly, met with the military culture of the Serbs, Croats and francs, reflected in the subsequent military campaigns Bulgarian troops in Central and Eastern Europe in the late IX-X-th century.

Keywords: *First Bulgarian Empire, Medieval Serbian state, Western Balkans, military expansion, weapons.*

У IX-X ст. одним із найбільш могутніх державних утворень у Південно-Східній Європі була Перша Болгарська держава. Починаючи з IX ст., болгарські правителі проводили активну зовнішню політику та здійснювали воєнні експансії на різні регіони Південної, Центральної та Східної Європи. На початку IX ст. хан Крум завоював центральні та східні території Аварського каганату, приєднавши їх до свого ханства. Внаслідок цієї війни держава болгар стала сусідом Франкської імперії, яка, в свою чергу, розгромила західні території Аварського каганату. Кордон між державами встановлювався по середній течії р. Дунай. Окрім того, хан Крум успішно воював з Візантією. Саме за його правління Перша Болгарська держава закріпила свої межі з середньовічною Сербською державою, плацдармом якої стало Поморав'я. Війни Крума в долині р. Струма дали поштовх до воєнної експансії на держави Адриатики. Зокрема, об'єктами експансії стали західні Балкани [8, с. 321-376]. Там розташовувалася середньовічна Сербська держава, яка включала в себе такі області, як Рашка, Дукля, Травунія, Паганія, Захумле, Боснія та частину Хорватії (рис. 3, 2). Окрім того, об'єктами експансії болгарських військ стали землі сербського Помор'я та Подунав'я.

За наступника Крума, хана Омуртага, важливі та ключові військові дії проводилися на північному заході країни. Насамперед, хану довелося придушувати сепаратистські тенденції у Середньому Подунав'ї. Племена тимочан, ободритів та бранічевців перейшли під владу франкського імператора Людовіка Благочестивого. У 827-829 рр. хан Омуртаг здійснив військовий похід на західні кордони держави, де досить професійно придушив повстання слов'янських племен та остаточно утвердив західні кордони Болгарії [8, с. 376-424; 14, с. 174-192]. Саме в цьому контексті варто вперше згадати про території Південної Паннонії, які стали плацдармом для воєнної експансії на середньовічну Сербію з півночі. За наступника хана Омуртага – хана Маламіра, Візантія порушила мирний договір, укладений ще за часів Омуртага [8, с. 424-447]. Внаслідок болгарсько-візантійських воєн Перша Болгарська дер-

1

2

Рис. 3. Території воєнної експансії дунайських болгар у 836-889 рр.: 1 – терени сербського Подунав'я (область Бранічево) в епоху раннього середньовіччя (за Р. Šrehar); 2 – сербське Помор'є у IX-X ст.: А – Діоклія; Б – Травунія; В – Захумле; Г – Неретва; Д – Хорватія (за Ђ. Јанковић)

жава приєднала частину Фракії та Родопську область. Таким чином, на середину 30-х рр. IX ст. був створений успішний плацдарм для воєнної експансії болгарського війська на терени західних Балкан, де знаходилася Сербська держава [33, s. 3-22]. Остання у IX-X ст. охоплювала величезні території та мала досить зручне географічне розташування. Початок воєнного походу болгар проти сербів припав на період правління князя (архонта) Властимира (830-851 рр.), який опирався, головним чином, на внутрішню армію, будучи до війни з болгарами ні від кого незалежним [64, s. 15-17]. У середині IX ст., окрім сербського, досить потужним було військо хорватів, які перебували під значним впливом Східно-Франкського королівства. Окрім того, хорватський князь Трпимір був незадоволений успішними війнами болгар у Сербії та боявся нападу на свої землі. Таким чином, на середину IX ст. на теренах Західних Балкан склалася достатньо складна зовнішньополітична ситуація. Середньовічна Сербська держава була затиснута з усіх боків, і змушена була вести війни з Першою Болгарською державою на сході, південному сході, півночі та з хорватами, що наступали з заходу та північного заходу.

Загалом відзначимо, що болгарсько-сербські війни IX ст., незважаючи на широку джерельну базу, все ж вивчені недостатньо. Так, неопрацьованими, несистематизованими та неузагальненими залишаються археологічні матеріали із середньовічних фортець, розташованих на території західних Балкан. Останні представлені предметами озброєння, прикрасами, деталями поясних гарнітур, спорядженням вершника та коня тощо. Так, найбільш важливими середньовічними укріпленнями, де виявлено зброю IX-X ст., є Белград [1, с. 195-216; 18; 24; 38], Ніш [16, с. 47-72; 17, с. 20-34], Рас [19, с. 147-159; 20; 21, с. 37-39], Малі Зворнік, Сталац [43], Врсеніце [46], області Срем [2, с. 69-77], Бранічево [6; 7; 10, с. 313-334; 11; 13, с. 17-66; 15; 22, с. 197-212; 31; 35, s. 97-104; 47, s. 125-179; 62; 63, s. 363-390], фортеці Сербського Помор'я [12] тощо. Писемні джерела представлені повідомленнями Симеона Логофета та Константина Багрянородного («De administrando Imperio») [4]. Порівняно важко визначити тактику та стратегію болгарської та сербської армій

у бойових діях середини IX ст. Історіографія болгарсько-сербських воєн IX ст. досить значна. Зокрема, згадана проблематика розглядалася у трьох напрямках досліджень. Найбільш важливий з них та найбільш інформативний – археологічний. Два інші стосуються висвітлення історії Сербії у період середньовіччя [5; 7; 23; 30; 31; 32; 60; 64]. Археологічні джерела, на нашу думку, є ключовими у висвітленні болгарсько-сербських війн. Вони дозволяють простежити окремо болгарські, візантійські, франкські та слов'янські впливи та поширення їх на окремих територіях західних Балкан. Так, до основних робіт варто віднести праці Х. Грачаніна щодо болгарсько-франкських відносин у південній Паннонії [33, s. 3-22], М. Алексіча по предметах озброєння IX-X ст. з Белградського музею [1, с. 195-216], І. Микулчика – по середньовічній фортифікації та матеріальній культурі середньовічної Македонії [15], В. Бікіч – по візантійських ювелірних виробках з Сербії та середньовічній кераміці Белграда [27; 46], Я. Чіріч, С. Додіч, М. Анчіч, М. Петрінец – по середньовічному мистецтву, ювелірних виробках та поясах гарнітурах з території Сербії [44; 45, s. 71-129], М. Анчіч – по середньовічній історії північно-західної Сербії та відносинах регіону з франками [25, р. 15-24], Й. Валерієва – по середньовічних амулетах з Болгарії, аналогії яких знайдені в області Бранічево, А. Маджару – по політичній історії та міжнародних відносинах Болгарії, Сербії та інших державних утворень у IX-X ст. Окремо варто згадати праці М. Мілінковіча, Д. Буліча, які стосуються археологічних досліджень середньовічної Градіни, Д. Павлович – по археології середньовічної Словенії, В. Срноглавас, С. Мітіч – по середньовічній історії та озброєнні м. Ніш у Сербії [16, с. 47-72; 17, с. 20-34], В. Петровіча по історії слов'ян у Сербії, З. Вінського [53; 54, s. 183-210; 56, s. 143-208; 57, s. 9-54; 58, s. 183-210], Д. Радічевіча [22, с. 197-212], Х. Янковіча [10, с. 313-334; 11; 12; 13, с. 17-66] по археологічних пам'ятках IX-XI ст. з сербського Помор'я та Подунав'я. Важливими для розуміння відносин болгар з сербами у IX-X ст. на основі археологічних даних є праці В. Іванішевіча, І. Бугарського, А. Ніколова, П. Шпехар, які стосуються слов'янської архе-

ології та розкопок області Бранічево [6; 7; 10, с. 313-334; 11; 13, с. 17-66; 15; 22, с. 197-212; 31; 35, с. 97-104; 47, с. 125-179; 62; 63, с. 363-390], Градіни, Белграда [1, с. 195-216; 18; 24; 38], дослідження М. Шиярїча, які стосуються характеристики та аналізу середньовічного озброєння Боснії [49], Г. Білогрївїча щодо аналізу предметів озброєння франків та хорватів [28, р. 67-83; 29, р. 125-182], роботи Д. Єловїни, Я. Белошевїча щодо характеристики матеріальної культури хорватів VII-IX ст., зокрема предметів озброєння [34; 36; 37, с. 111-147; 40, с. 81-105; 41; 42, с. 459-470; 50, с. 119-146; 52; 61, с. 229-241] тощо. Археологічні матеріали періоду середньовіччя з Воєводїни висвітлені у працях Н. Станоевїча, з Великого Градця у М. Янковїча. Загалом відзначимо, що археологічна база проблематики болгарсько-сербських відносин не є великою. На сьогодні існує проблема виділення болгарських пам'яток IX та X ст., що пов'язується передусім з війнами ханів Пресїана та Бориса у IX ст. та Симеона в X ст. Метою даної публікації є висвітлення та аналіз воєнної експансії болгарських військ на терени західних Балкан, зокрема на сербське Помор'я та Подунав'я у IX ст. базуючись на наявних писемних та археологічних джерелах.

У 836 р. до влади в Першій Болгарській державі прийшов хан Пресїан. На початку свого правління він вів активні бойові дії на південних територіях Болгарії проти Візантії. В результаті війни 837-842 рр. до дунайських болгар держави були остаточно приєднані Родопська область, а також Македонія [8, с. 440-447]. Приєднання останньої мало досить велике значення, оскільки Візантійська імперія повністю втрачала суходільний зв'язок на Балканському півострові (рис. 1). Болгарська держава створила, таким чином, плацдарм для наступу на Кутмічевіцу та Поморську Сербію. Підтверджують походи болгарських військ на територію Македонії знахідки болгарських прикрас-амулетів з головами вершників з Чемрена та Прїлепа, які датуються IX-XI ст., поясні накладки з Арангела, амулет-печатка з Девола, печатка з Егуновців, поясна пряжка з левом-грифоном з Девола [15, с. 33-36] (рис. 11, 7-10, 14) тощо. Таким чином, болгарські війська остаточно підійшли до кордонів середньовічної Сербської

Рис. 1. Перша Болгарська держава у 836-852 рр.

держави. Причини воєнної експансії дунайських болгар на Сербію на сьогодні залишаються дискусійними. Так, С. Станоевіч вважає, що у середині IX ст. Сербська держава переживала значний розквіт і мала чи не найсильнішу на Балканському півострові армію. Візантійська імперія, яка в цей час воювала з болгарами, втратила 150

сухопутний зв'язок з сербами, тому не могла їх підтримати. Причиною військового конфлікту дослідник вбачає у тому, що болгари почали наступ на сербів, бо бачили з їх боку спробу завоювання значної частини територій на схід від сербського Помор'я, на яких проживало місцеве слов'янське населення. Інший відомий дослідник Т. Живкович вважає, що основною причиною воєнної експансії дунайських болгар

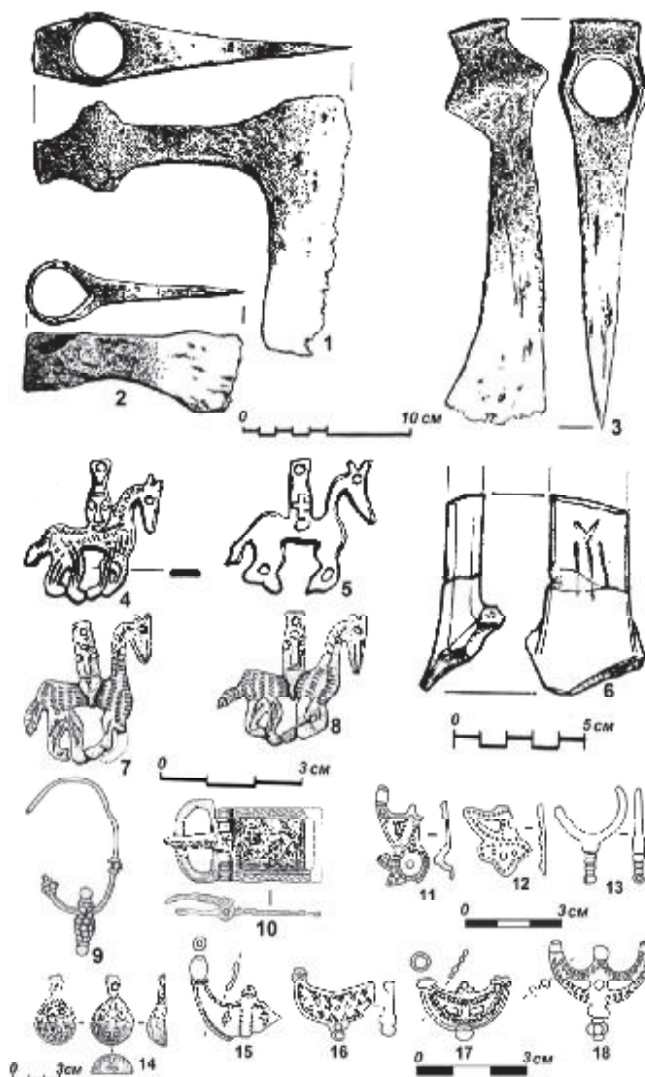

Рис. 11. Предмети матеріальної культури з пам'яток IX-X ст. у Середньому Подунав'ї:

1-6 (за М. Popović, V. Ivanišević), 7-10, 14 (за И. Микулчиќ), 11-13, 15-18 (за Р. Šrehar)

на сербів є союз останніх з Візантією. Саме цей аспект не подобався Пресіану, тому він змушений був атакувати спочатку Македонію, а згодом і Сербію. Окрім того, важливим є той факт, що Перша Болгарська держава могла бути атакована з двох сторін і, відповідно, існувала загроза втрати виходу одразу аж до двох морів, а отже, стають зрозумілими дії хана Пресіана. Окремо відзначимо той факт, що Пресіану не становило ніяких труднощів завоювання цих територій, оскільки основне візантійське військо в цей час воювало в Малій Азії з арабами. Важливими в цьому плані є повідомлення Константина Багрянородного, який у своїй праці «De administrando Imperio» вказував, що в роки правління Властимира, болгарський правитель Пресіан пішов війною на сербів, бажаючи завоювати їх. Але після війни, яка тривала три роки, Пресіан не зміг завоювати державу сербів і втратив значну кількість свого війська: «...Ἐπί δέ τῆς ἀρχῆς τοῦ αὐτοῦ Βλαστιμήρου ἦλθεν μετὰ πόλεμον Πρεσιάν, ὁ ἀρχὼν Βουλγαρίας, κατὰ τῶν Σέρβων θέλων αὐτοὺς ὑποτάξει, ἀλλ' ἐπὶ τριετίαν πολεμήσας, οὐ μόνον οὐδέν ἤνυσεν, ἀλλὰ καὶ λαὸν αὐτοῦ πλείστον ἀπώλεσεν. Μετὰ δέ θάνατον Βλαστιμήρου τοῦ ἀρχόντος διεδέξαντο τὴν ἀρχὴν τῆς Σερβίας οἱ τρεῖς υἱοὶ αὐτοῦ, ὁ Μουντιμήρος καὶ ὁ Στροίμηρος καὶ ὁ Γοϊνικός, μερισάμενοι τὴν χώραν...» [4, с. 46-51]. На сьогодні вважається, що болгарсько-сербська війна тривала три роки – з 839 по 842 рр. – та закінчилася поразкою болгар. Інший конфлікт між болгарами та сербами стався між 854 та 860 рр. під час правління болгарського князя Бориса. У Сербії в той час владу поділили між собою три брати Мутімір, Строімір і Гойнік. Бажаючи помститися за свого батька, Борис розпочав війну проти сербів (рис. 2). Але, як повідомляє Константин Багрянородний, останні знову виявилися сильнішими. Вони взяли в полон сина Бориса – Володимира, та 12 великих боїлів [9, с. 29-68]. Після цього Борис змушений був укласти мир з сербами та, як вказує, Константин Багрянородний, останній повернувся до міста Рас (Раш), яке було кордоном між болгарською та сербською державами. Зі слів Константина Багрянородного, важливими є два аспекти. По-перше, можна впевнено говорити, що сербське війсь-

ко у IX ст. було достатньо потужним для того, щоб давати відсіч болгарам. По-друге, можна припустити, що бойові дії між сербами та болгарами велися далеко на захід від міста Рас, можливо навіть і у сербському Помор'ї, підтвердженням чого є археологічні знахідки на тих територіях. Ось як Константин Багрянородний пише про похід князя Бориса на сербів: «...Ἐπί τούτων παρεγένετο ὁ τῆς Βουλγαρίας ἀρχων, Μιχαὴλ ὁ Βορίσης, θέλων διεκδικήσαι τὴν ἡτταν Πρεσιάμ, του πατρός αὐτου, και πολεμήσας, εις τοσούτον αὐτόν ἐπτόησαν οἱ Σέρβλοι, ὡστε και τον υἱόν αὐτου, Βλαδίμηρον ἐκράτησαν δέσμιον μετὰ και βοιλιάδων δώδεκα μεγάλων. Τότε δὴ τη του υἱοῦ θλίψει και μή θέλων ὁ Βορίσης ειρήνευσε μετὰ τών Σέρβλων. Μέλλων δέ ὑποστρέφειν ἐν Βουλγαρία | και φοβηθείς, μήποτε ἐνεδρεύσωσιν αὐτόν οἱ Σέρβλοι

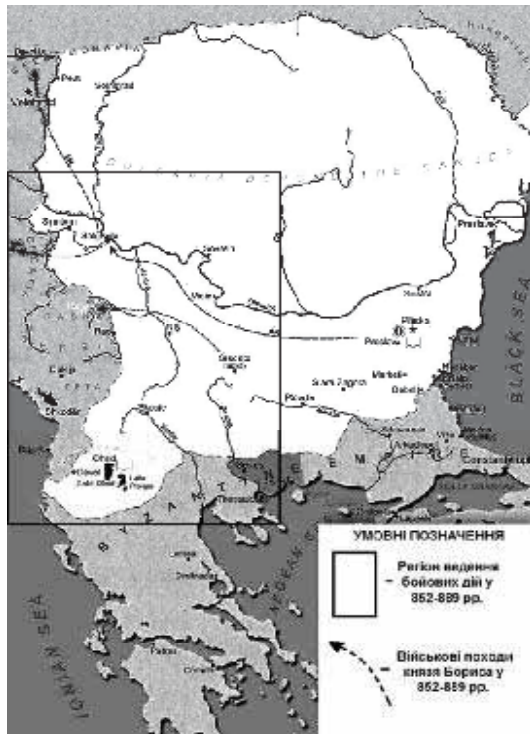

Рис. 2. Перша Болгарська держава у 852-889 рр

καθ' ὁδόν, ἐπέζητησεν εις διάσωσιν αὐτου τὰ του ἀρχοντος Μουντιμήρου παιδία, τον Βόρενα και τον Στέφανον, οἱ και διέσωσαν αὐτόν ἀβλαβη μέχρι τών συνόρων, | εις τῆς Ῥάσης. Και υπέρ τῆς τοιαύτης χάριτος δέδωκεν αὐτοῖς Μιχαὴλ ὁ Βορίσης δωρεάς μεγάλας, και εκείνοι ἀντέδωκαν αὐτῷ χάριν ξενίων ψυχάρια δύο, φαλκῶνια δύο, σκυλιά δύο και γούνας ὀγδοήκοντα, ὅπερ λέγουσιν οἱ Βούλγαροι εἶναι πάκτον. Μετὰ μικρόν δέ ἐγένοντο κατ* ἀλλήλων οἱ αυτοὶ τρεις ἀδελφοί, οἱ ἀρχόντες Σερβλίας, και γενάμενος

επικρατέστερος ό εις αυτών, ό Μουντιμήρος, και θέλων μόνος | τήν αρχήν έπέχειν, κρατήσας παρέδωκεν τους δύο έν Βουλγαρία, μόνον το παιδίον του ενός αδελφού, Γοϊνίκου, Πέτρον ονόματι, παρ' έαυτώ κρατήσας και έπιμελούμενος, δστις και φυγών ήλθεν έν Χρωβατία, περι ου μετ' ολίγον ρηθήσεται...» [4, с. 51-53].

Болгарсько-сербські війни IX ст. як за правління Пресіана, так і за правління Бориса дуже важко вивчати за допомогою писемних джерел через їхню недостатню інформативність. Важливими в цьому аспекті є археологічні джерела. Саме з їхньою допомогою географічно можна виділити 3 напрямки експансії болгарських військ. Перший напрямок – сербське Помор'я, території, які примикають безпосередньо до Адріатичного моря (рис. 4). Незважаючи на те, що війн було дві, археологічні старожитності на території Сербії, зокрема найбільш важливої Поморської Сербії, відносяться до одного археологічного горизонту – від початку IX ст. і до нападу арабів 866 р. [12, с. 61-62]. Дискусійним також залишається питання про гармонійну злагодженість військових дій болгар та арабів у ході завоювання Сербії. Можна припустити, що араби та болгарі діяли спільно. Підтвердженням цього є сухопутне освоєння та масова експансія болгарських військ сербських територій з півночі і до Адріатичного моря. Ця тактика була основною у війнах з Сербією. До найбільш важливих археологічних пам'яток сербського Помор'я, де виявлені старожитності болгар, відносяться могильники Свач, Будва, Іловіца, Росе, Котор, Майсан, Стон, Міелам, міста Леш, Сард та ін. [12, с. 19-55] (рис. 5, 1, 3, 4-7, 9-12, 16). Окрім того, завоювання Сербії болгарами простежується появою у сербському Помор'ї нових типів скроневих кілець та інших ювелірних прикрас [12, с. 197-204]. Так, напівкруглі підвіски, деталі поясних гарнітур виявлені на вищезазначених пам'ятках, відрізняють болгарський етнічний елемент від сербського, візантійського,

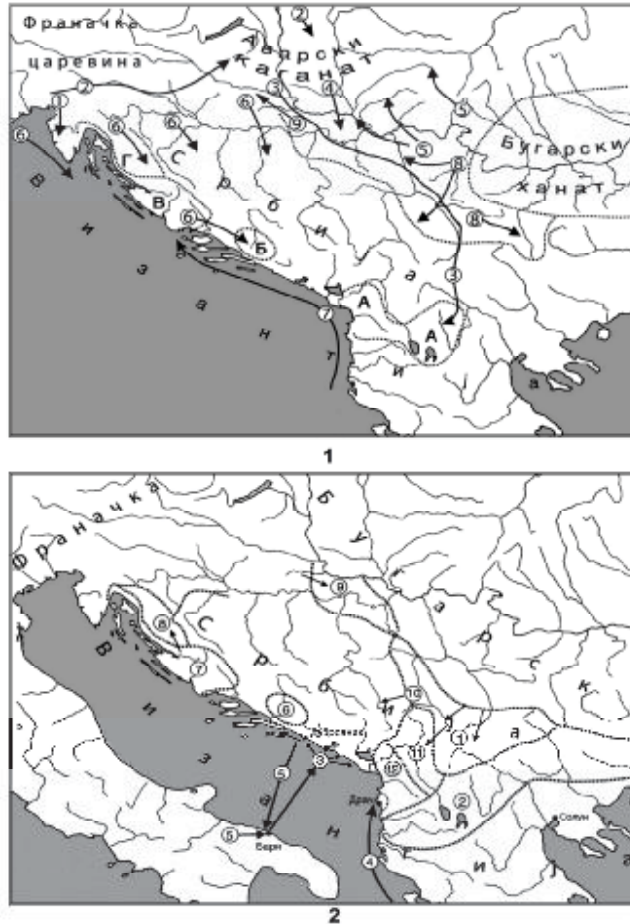

Рис. 4. Військово-політична ситуація на території середньовічної Сербії у IX ст.: 1 – війни на теренах Західних Балкан у першій половині IX ст.: А – хорвати (?), Б – лицики, В – старохорвати, Г – гудушчани, 1 – освоєння франками Істра у 788 р., 2 – завоювання франками авар у 791 р., 3 – переселення «Комани-Кроја культури» на південь, 4 – населення Аварського каганату оселяється в області Срем, 5 – освоєння болгарами територій Аварського каганату, 6 – напади франків на сербів та на візантійські володіння у Далмації, 7 – військові дії Візантії на морі на початку IX ст., 8 – освоєння болгарами Помор'я та Родопської області, 9 – військові дії болгар проти франків; 2 – війни на теренах Західних Балкан у другій половині IX ст.: 1 – освоєння болгарами сербського Помор'я до 864 р., 2 – освоєння болгарами сербського Помор'я у 865 р., 3 – напади арабів на Дубровник, 4 – походи візантійських військ проти арабів, 5 – звільнення Барії від арабів, 6 – Захумле, 7 – Хорватія, 8 – звільнення Ліки, Гацки, і Крбави від франків, 9 – територія впливу князя Коцела, 10 – похід князя Бориса на сербів, 11 – напади Клоніміра на Метохію, 12 – остаточне завоювання болгарами «Комани-Кроја культури» (за Б. Јанковић).

франкського та моравського [12, с. 202, сл. 199] (рис. 6). Вони свідчать про розвиток перш за все кінного війська. Окрім того, варто згадати про знахідки предметів озброєння з сербського Помор'я. Так, наконечники стріл та сокири були виявлені у Леші, Сарді тощо. Археологічні знахідки IX ст. засвідчують присутність болгар і в адміністративних центрах на території Сербії, зокрема у фортецях Скадар, Свач, Владімір, Улцінь, Старі Бар, Будва, Росе, Цавтат, Дубровнік, Стон, Дукля, Градіна у Мантінічіма [12, с. 157-169] тощо.

Таким чином, відзначимо, що сербське Помор'я у IX ст. було зоною масових контактів, сербів з болгарами, що відобразилося в матеріальній культурі місцевого населення. Наступ болгар на сербське Помор'я, очевидно, відбувався двома шляхами: з півночі, з території областей Раш, Бранічево та від міст Ніш, Белград та ін., а також із південного заходу з території Македонії. Підтвердженням цього є поява болгарських старожитностей у другій половині IX ст. на території Кутмічевіци, Албанії, Косова [13, с. 17-66], Боснії [49] тощо.

Освоєння болгарами сербських територій, зокрема сербського Помор'я, відобразилося в пам'ятках археології. Важливими є предмети озброєння: наконечники стріл, сокири з могильників у Леші, Сардах. Показовим є те, що зброя трапляється саме в тих могильниках, в яких чітко простежується домінування болгарського етнічного елемента. Наступний напрям військової експансії дунайських болгар на сербів у IX ст. стосувався Середнього Поморав'я. Найбільш важливими укріпленнями фортецями у цьому регіоні були фортеці Ніш та Рас (Раш). Ймовіріше, що дані укріплення були взяті під контроль болгарами ще у IX ст. Вважається, що Ніш контролювався болгарами ще за часів хана Крума, коли останній брав місто під свій контроль у 803 р. Згодом, очевидно, військові дії в околицях Ніша проходили у середині IX – X ст.

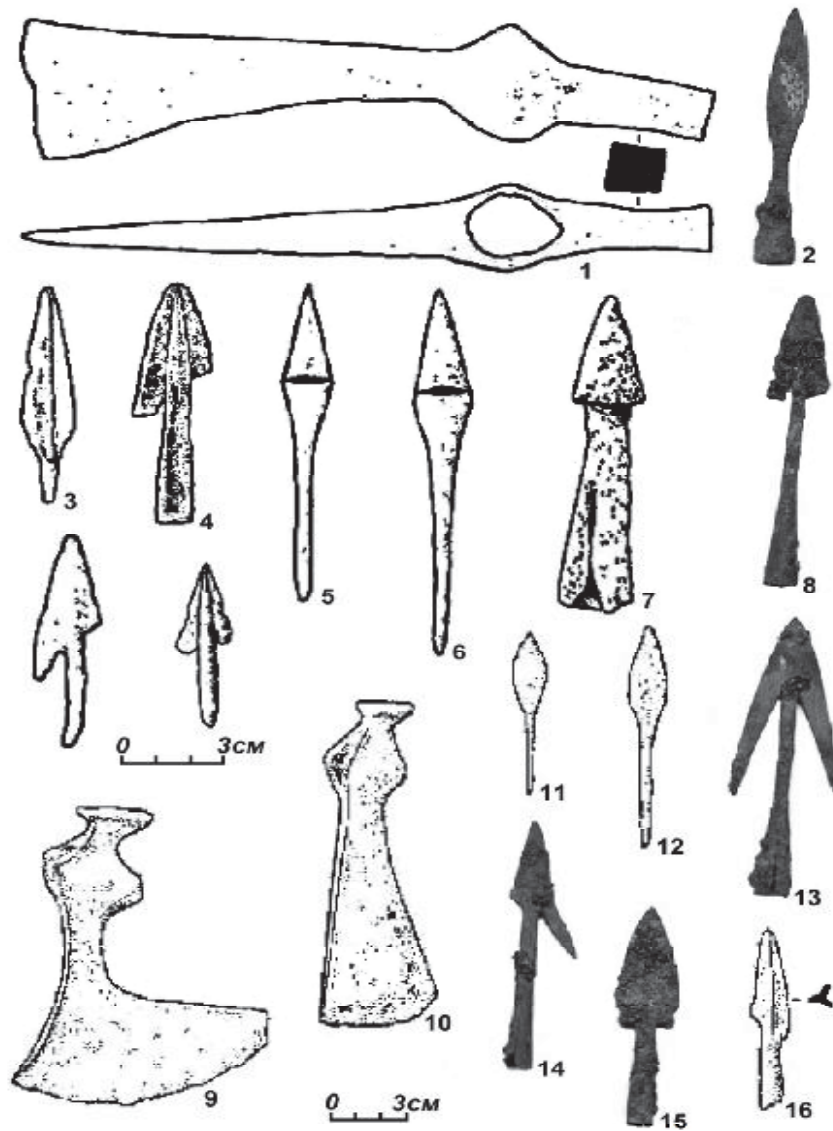

Рис. 5. Предмети озброєння з археологічних пам'яток IX-X ст.
у сербському Помор'ї (1, 3, 4-7, 9-12, 16)
та Подунав'ї (2, 8, 13, 14, 15) (за Ђ. Јанковић)

Рис. 6. Ювелірні вироби «Комани-Кроја культуре» з території сербського Помор'я (за Ђ. Јанковић)

Підтвердженням цього є знахідки предметів озброєння, які зберігаються у збірці Народного музею у м. Ніш (Сербія) [16, с. 47-72; 17, с. 20-34]. Показовою є колекція предметів озброєння дальнього бою, яка нараховує близько 40 наконечників стріл (рис. 7; 8, 1-7, 9, 10; 9), які походять як з самого міста, так і з околиць [16, с. 47-72]. Останні належать до періоду IX ст. Вони походять з Білої Паланки, Алексінаца, Равни, Дімітровграда, Бабушніци, Блаца, Лесковця, Куршумліє, Дольєвця. Також у збірці Народного музею (м. Ніш) зберігаються сокири (рис. 12), які можна віднести до періоду IX ст. Як і наконечники стріл, вони можуть належати і до більш пізнього часу, зокрема до X-XI ст. Ці сокири походять з укріплених пунктів у Кравльє, Йошаніці [17, с. 20-34] тощо. Наконечники стріл представлені різними типами. Вони поділяються на втульчасті та черешкові. Звертає увагу досить значна кількість втульчастих двошипних наконечників стріл з перевитими шийками, які датуються широкими хронологічними рамками (IX-XI ст.) і відомі на багатьох пам'ятках Центральної та Східної Європи.

Незначну частку становлять листовидні наконечники стріл, які за формою пера відносяться до різних типів. Важливими є екземпляри з ромбоподіб-

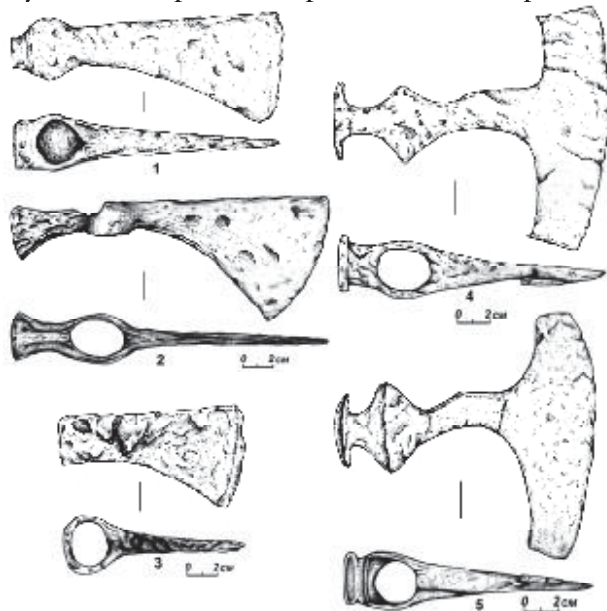

Рис. 12. Сокири з Народного музею у м. Ніш
(за С. Митић)

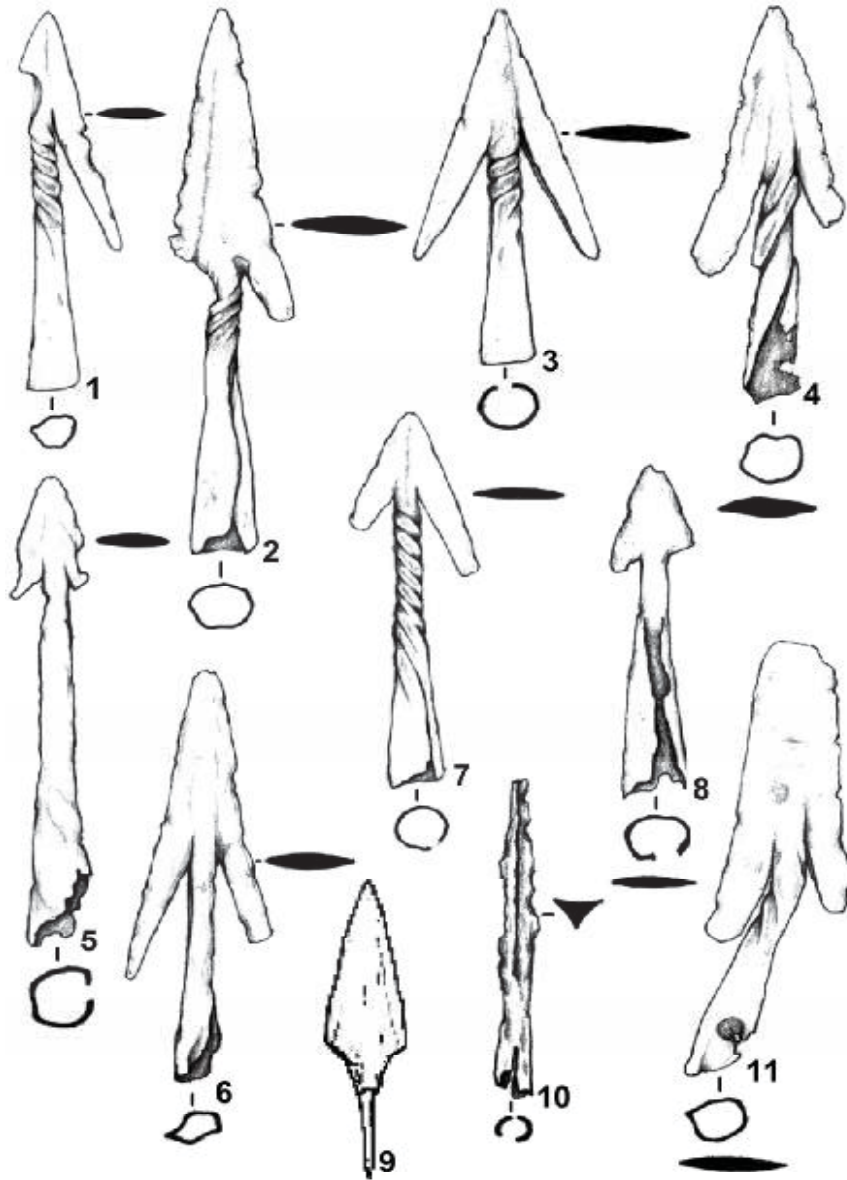

Рис. 7. Наконечники стріл з Народного музею у м. Ніш (за С. Митић)

ним перетином пера. Окрім того, черешкові наконечники стріл представлені екземплярами з трьохгранним проникателем і відносяться до періоду VII-X ст. Один наконечник привертає увагу, бо він найбільш ймовірно відноситься до болгарських впливів в озброєнні дальнього бою (рис. 8, б). Бойовий проникатель наконечника наполовину суцільний гранчастий, наполовину трьохгранний. Подібні наконечники зустрічаються на пам'ятках, де присутні хазарсько-болгарські етнічні компоненти та впливи і датуються VII-X ст. Бойові сокири, які походять з м. Ніш та околиць, також знаходять свої аналогії в кочівницьких старожитностях болгар. Загалом предмети озброєння виявлені в м. Ніш свідчать про достатньо потужний розвиток та рівень військової справи середньовічного населення Сербії у ранньому середньовіччі. Важко сказати чи можна втульчасті двошипні перевиті наконечники стріл відносити до болгарських чи до хорватських, які перейняли їх у франків. Можливо, цей тип наконечників стріл отримав поширення в сербській армії під впливом війн з хорватами у середині IX ст., що й мало безпосередні контакти з військовою справою франків.

Наступним укріпленим пунктом, який знаходився західніше від фортеці Ніш, була фортеця Рас (Раш). Достовірно відомо, що битви за фортецю між сербами і болгарами відбувалися за часів Симеона в кінці IX ст. Але предмети озброєння, виявлені на території фортеці, дозволяють припустити, що укріплення зазнавало нападів дунайських болгар і раніше. В період з IX по XII ст. фортеця знаходилася під владою болгар, але пізніше була відвойована сербами, які перебували під контролем Візантії. Під час досліджень укріплення були знайдені фрагменти кераміки VIII-X ст. та чотири наконечники від стріл з перевитими шийками (рис. 10, 1, 2, 6, 7). Датуються вони VII-X ст. [19, с. 147-159; 20; 21, с. 37-39].

Третій напрямок болгарської експансії стосувався територій Сербського Подунав'я, тобто земель, які безпосередньо примикають до р. Дунай (рис. 3, 1). Ці території були об'єктом експансії болгарських ханів ще на початку IX ст., наслідком чого стало їх приєд-

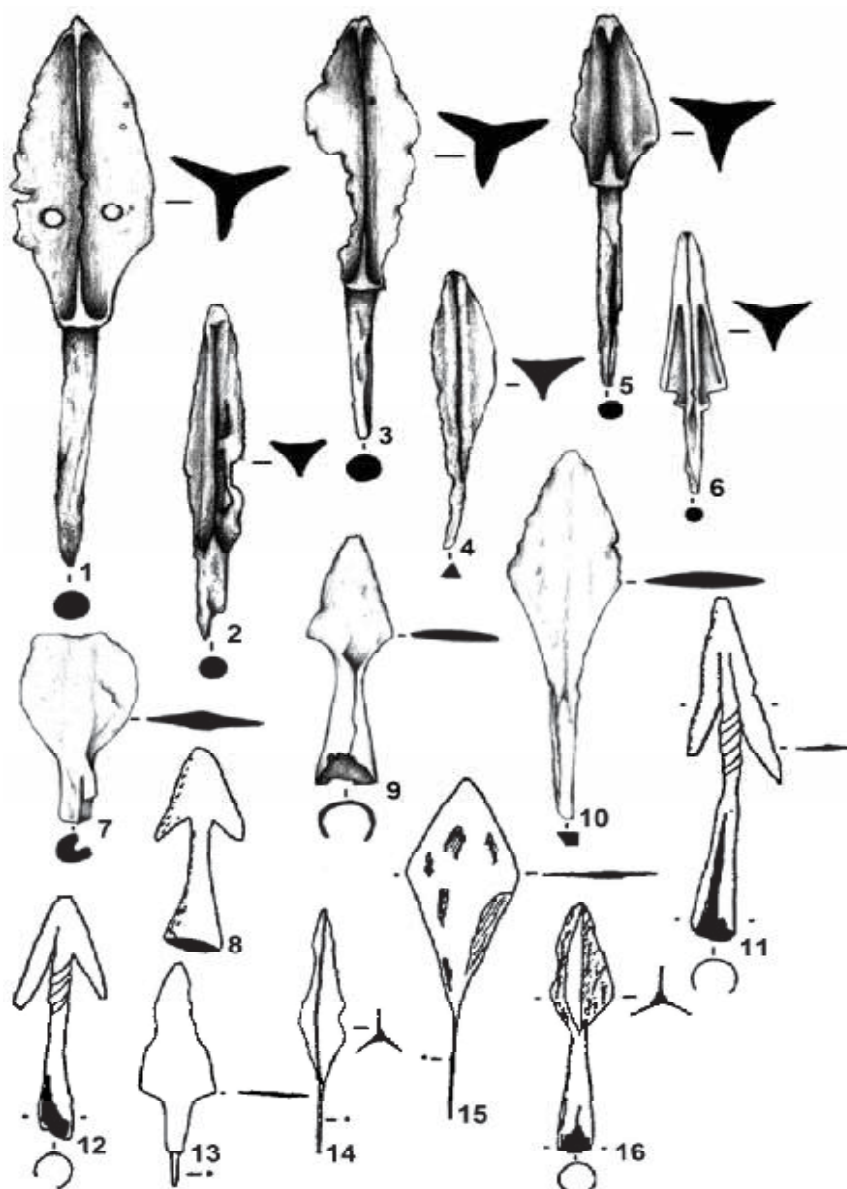

Рис. 8. Наконечники стріл з музеїв у м. Ніш (1-7, 9, 10)
(за С. Митић) та Белград (8, 11, 12-16) (за М. Алексић)

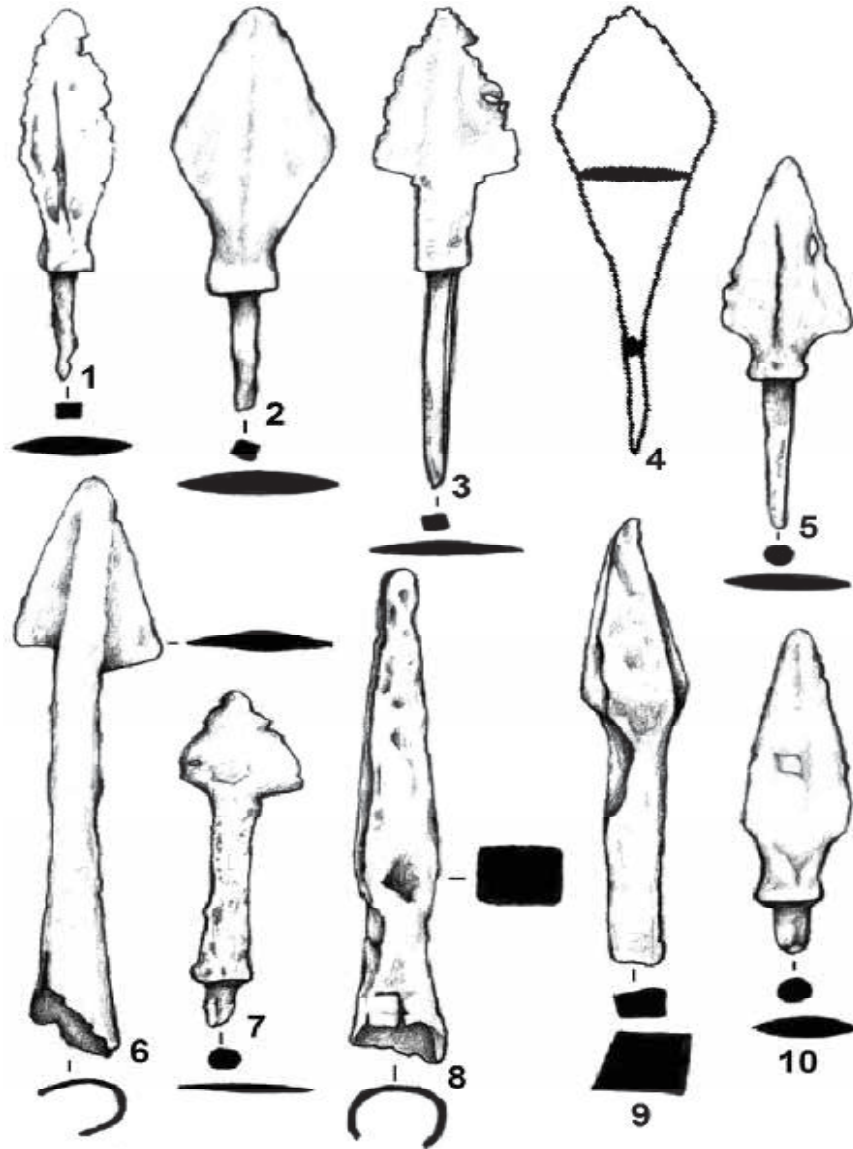

Рис. 9. Середньовічні наконечники стріл з Народного музею у м. Ніш (за С. Митић)

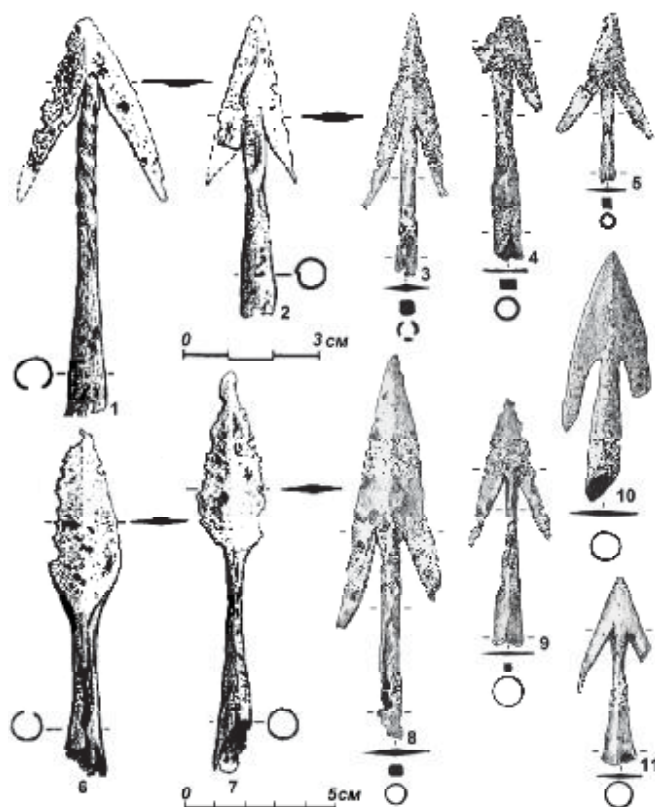

Рис. 10. Наконечники стріл з середньовічного укріплення у м. Рас (1, 2, 6, 7) (за М. Поповић) та з території Боснії та Герцеговини (3-5, 8-11) (за М. Sijarić)

ки зі Східно-Франкським королівством. Археологічні знахідки IX-X ст. на території Сербського Подунав'я є досить багаточисленними [2, с. 69-77; 6; 7; 10, с. 313-334; 11; 13, с. 17-66; 15; 22, с. 197-212; 31; 35, с. 97-104; 47, с. 125-179; 62; 63, с. 363-390] (рис. 11; 13). Але важко виділити предмети озброєння IX-X ст. та пов'язати їх з походами того чи іншого хана. Беручи до уваги той факт, що болгарські старожитності IX ст. були виявлені у Сербському Подунав'ї, можна вважати, що освоєння болгарами означених територій від-

нання до Першої Болгарської держави [8, с. 321-376]. Території Сербського Подунав'я стратегічно були дуже важливими, оскільки існував прямий вихід до річки, що також дозволяв контролювати морські порти на північний захід від Сербської держави. Окрім того, Сербія отримувала безпосередні зв'яз-

бувалося саме в цей час. Важко також говорити про активність військових дій за часів правління ханів Пресіана та Бориса у середині IX ст. Можна припустити, що ще при хані Омуртазі землі Середнього Подунав'я були включені до складу держави болгар. Важливе значення для висвітлення історії цього регіону у IX ст. мають археологічні матеріали. Так, найважливішими укріпленнями цього періоду у Сербському Подунав'ї були фортеці та поселення у Бранічеві, Белграді [1, с. 195-216; 18; 24; 38], Сремі [2, с. 69-77], Батайніці, Вінчі, Вршаці, Гамзіграді, Земун Польї, Михайловаці, Раковці, Рітішевому, Великому Градці, Чезаві, Корбовому, Грабовіці, Праховому [63, с. 363-390] тощо.

Важливу інформацію щодо розвитку військової справи у IX-X ст. в Сербському Подунав'ї дають предмети озброєння. Зокрема, у Народному музеї в Белграді зберігаються наконечники стріл [1, с. 195-216] (рис. 8, 8, 11, 12-16). Показово, що в Белграді також були виявлені втульчасті наконечники стріл з перевитою шийкою, аналогічні наконечникам з Ніша, два трьохлопастих наконечники стріл та два листовидні. Аналогічні наконечники стріл походять з території Середнього Подунав'я, з поселень Больєтін, Ртково, Ступ, Царічін Град, з території Паннонії, Славонії, Воєводіни, Словенії. Важливим є те, що на території подібні наконечники стріл виявлені у шарі IX ст. на пам'ятках Пернік, Дядово на території Болгарії. Виявлені подібні наконечники стріл на території Північної Далмації та у старохорватських могильниках [55, с. 385-419; 61, с. 229-241]. Усі наконечники стріл хронологічно відносяться до періоду VII-XI ст. Окремо відзначимо велику кількість ювелірних виробів, знайдених на території Белграда [27]. Частина з них відноситься до болгарських. Інша фортеця, яка зазнавала кількох нападів болгарських військ, ймовірно знаходилася у Бранічеві. Підтвердженням цього є знахідки предметів середньовічного озброєння, зокрема сокир (рис. 11, 1-6), а також прикрас. Окрім того, в області Бранічево, яка включає в себе 4 фортеці: Белград і Бранічево на півночі та Ніш і Рас на півдні, була виявлена значна кількість ювелірних виробів, до яких відносяться скроневі кільця, персні аналогії

яким знаходять у старожитностях Першої Болгарської держави (рис. 11, 11-13, 15-18). Важливим є те, що у ранньосередньовічному Бранічеві виділяють два горизонти: VIII-IX та IX-XI ст., що дозволяє виділити кілька військових кампаній, які стосувалися фортеці Бранічево [47, s. 125-179]. Підтвердженням болгарського освоєння Сербського Подунав'я у IX ст. є знахідки амулетів-підвісок у вигляді коней поблизу с. Брадарац [35, s. 97-104]. В. Іванішевич вказує, що

подібні амулети відомі в кочівницьких старожитностях VIII-IX ст. (рис. 11, 4-5). Знайдені вони і на території Хазарського каганату. Інша фортеця, на якій простежуються болгарські впливи, відома в Джердапі та його околицях. Період взяття фортеці визначити важко через відсутність чітких хронологічних індикаторів. Матеріали

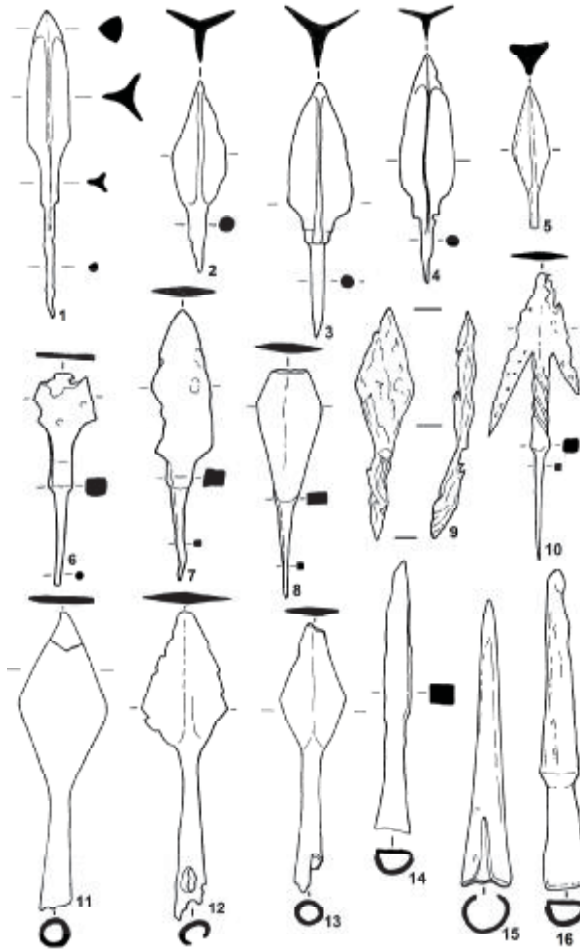

Рис. 13. Наконечники стріл з середньовічного укріплення у Джердапі (за Р. Špehar)

фортеці датуються переважно V-VIII ст. Звідти, зокрема, походять кочівницькі наконечники стріл, наполовину суцільно гранчасті, наполовину трьохгранні (трьохлопастні) (рис. 13). Відомі також трьохгранні наконечники стріл. Черешкові наконечники стріл з фортеці Джердап переважно листовидні та що найбільш важливо – кочівницького походження [62, s. 126-134]. Відмітимо, що у регіоні, подібні наконечники стріл трапляються також у Ртково, Любічевічі-Гламії, Врсеніце [46, s. 115-116] (рис. 14, 1-3, 6, 7), Сталаці [43, s. 111-117] (рис. 14, 4, 5, 8-16) тощо.

Інша фортеця, яка зазнала нападів дунайських болгар у середині IX ст., була фортеця у Сірміумі [2, с. 69-77]. Відомо, що місто зазнавало нападів ще за походів хана Омуртага у 829-830 рр. на

р. Саву. За часів правління хана Бориса, у Сірміумі була створена християнська єпископія. Таким чином, освоєння Середнього Подунав'я болгарами відбулося ще перед початком війни з сербами. На початку IX ст Крум та Омуртаг почали здійснювати воєнну експансію на ці землі. Пізніше, у середині та другій половині IX ст., Середнє Подунав'я входить до сфер впливу дунайських болгар, Великої Моравії, Франкської держави, хорватів тощо. Військові дії у Середньому Поду-

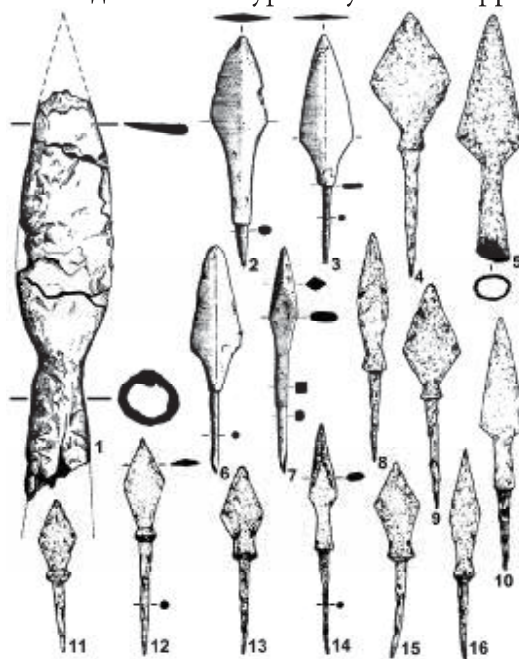

Рис. 14. Наконечники стріл із середньовічних укріплень Сталац (4, 5, 8-16) (за D. Minić) і Врсеніце (Сербія) (1-3, 6, 7) (за M. Popović, V. Bikić)

нав'ї проводилися таким чином, щоб знищувати кожне укріплення окремо та знищуючи менші фортеці в окрузі. Так, спочатку під ударами болгар були знищені фортеці спочатку у Бранічеві. Згодом військові дії перекинулися на Белград, а ще пізніше і на Сірміум. Окрім того, археологічні джерела вказують, що місцеве населення піддалося значним впливам дунайських болгар у військовій культурі IX-X ст. [63, s. 363-390]. Важко сказати, чи мали місце в середині IX ст. походи ханів Пресіана та Бориса. З обережністю можна припустити, що за хана Бориса була продовжена кампанія із завоювання та утвердження болгарської влади у Середньому Подунав'ї. Отже, ми бачимо, що у середині IX ст. сформувалися три напрямки воєнної експансії на територію середньовічної Сербської держави: Сербське Помор'я, сербське Поморав'я та Подунав'я. Військові походи болгарських військ на ці землі характеризувалися поступовістю, злагодженістю. Як свідчать археологічні джерела, як болгар, так і серби мали достатньо потужне озброєння. Важко сказати, наскільки просунулися в глибину Сербської держави болгарські війська, але можна стверджувати, що до початку правління болгарського царя Симеона болгар найбільш ймовірно контролювали повністю лише Сербське Подунав'я, частину Поморав'я південно-східну частину сербського Помор'я. Пізніше, за часів правління царя Симеона, болгар просунуться в глибину країни, що приведе до конфлікту з хорватами та як наслідок – зі Східно-Франкським королівством. Окрім того, найбільш ймовірно, що дунайські болгар на цих територіях ознайомилися з новими типами озброєння, що безпосередньо впливало на їхню військову культуру. Окремо відзначимо, що південно-західний вектор військової політики Першої Болгарської держави полягав в якнай-дальшому просуванні на захід. Так, саме на територіях Сербії, Боснії зіштовхнулися у другій половині IX-X ст. три потужні держави з професійною для свого часу армією, а саме: Сербія, Хорватія та Болгарія.

У середині IX ст. держава дунайських болгар домінувала у центральних, східних та північних частинах Балканського піво-

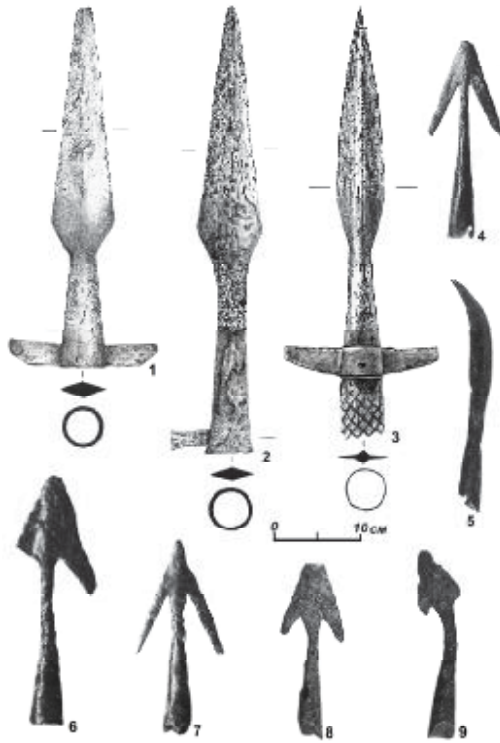

Рис. 15. Предмети середньовічного озброєння з території Боснії та Герцеговини (1-3) (за М. Sijarić) й з території Хорватії (4-9) (за D. Jelovina)

строва. У 854 р. князь Борис об'єднався з великоморавським князем Ростиславом проти Східно-Франкського короля Людовіка II Німецького. Хорватський князь Трпимір I (845-864 рр.), який на той час вже став васалом франків, був невдоволений загарбницькою політикою болгар та розширенням їх кордонів та сфери впливу на захід. Після війни з Сербською державою, болгарі підійшли до кордонів з хорватами. Вважається, що Болгарія напала на Хорватію у 854 році (855 році?). Найбільш ймовірно болгарі напали на територію Приморської Хорватії, на області Далмація і Лібурнія. Дослідники вказують на

те, що Людовік II Німецький підтримував хорватів. Можна припустити, що Східно-Франкське королівство надало також певну частину військ для боротьби з болгарами. Найбільш ймовірно, що в середині IX ст. відбувався обмін військовими культурами, наслідком чого стало ознайомлення болгар з озброєнням сербів, хорватів тощо. З впевненістю можна говорити про значний вплив франкської військової культури, зокрема в озброєнні хорватів. Останнє пояснюється географічним положенням середньовічної

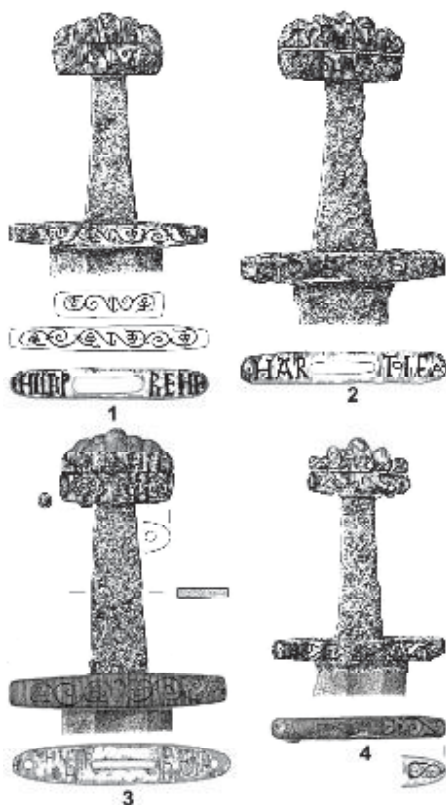

Рис. 16. Мечі каролінгського типу
з території Хорватії
(за G. Bilogrivić)

Хорватії та держави франків у IX ст. За період болгарсько-хорватської війни 50-х рр. IX ст. відома лише одна битва, яка найбільш ймовірно відбулася на території Боснії. Ніхто зі сторін не зміг у ній перемогти. Після цього, Борис та Трпимір уклали мирний договір, згідно з яким кордон між Хорватією та Болгарією проходив по р. Дрина.

Підтвердженням військових дій у IX ст. на території Боснії є археологічні джерела, зокрема знахідки предметів озброєння [49, s. 170, 214-216, 290-293] (рис. 10, 3-5, 8-11). Так, важливими є знахідки списів франкського походження (рис. 15, 1-3). Останні походять з Бьєліміц, Мановіц, Сараєва тощо. Покажемо те, що подібні наконечники списів спостерігаються в усіх

військових культурах того часу, які зазнали військового впливу франків. Відомі вони на території Чехії, Словаччини, Угорщини тощо. Датуються наконечники списів IX-XI ст. Важливими є наконечники стріл. Більшість з виявлених наконечників – втульчасті двошпінні. За археологічними матеріалами Боснії, вони датуються VIII-IX ст. Покажемо те, що дуже багато подібних наконечників стріл походять з хорватських могильників у Далмації та Лібурнії [36, s. 115-126].

Військові дії, пов'язані з хорватами, сербами, болгарами та

франками, знайшли своє відображення в археологічних матеріалах на території Приморської Хорватії. Так, наконечники стріл, виявлені на території середньовічної фортеці Малі Зворнік, датуються IX ст. (рис. 5, 2, 8, 13-15) Необхідно відмітити значне переважання в хорватських могильниках франкської зброї. До неї відносяться інкрустовані шпори (рис. 17, 1-3), мечі (рис. 16; 17, 4), сокири, наконечники списів, стріл (рис. 15, 4-9) тощо. Найбільш важливими хорватськими могильниками, де виявлені франкські, болгарські та безпосередньо хорватські впливи, є Біскупія-Црквіна, Більяне Донье, Бенковац, Деврське, Кнін-Плавно, Кольне-Црквіна, Сестановац-Жежевіца. Датуються могильники VIII-X ст. [44; 45, s. 71-129].

Таким чином, у IX столітті спостерігається масова воєнна експансія Першої Болгарської держави на терени Західних Балкан. Найбільш важливе місце посідали сербські кампанії болгарських правителів. Матеріальним підтвердженням військових походів дунайських болгар на землі сербів та освоєння ними сербських територій є знахідки предметів матеріальної культури болгар. Важливи-

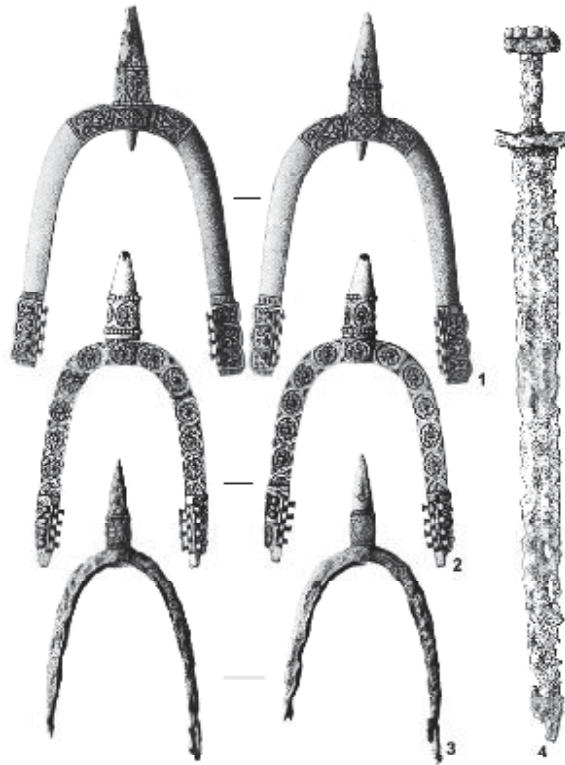

Рис. 17. Шпори (1-3) (за D. Jelovina) та меч (4) (за G. Bilogrivić) каролінгського типу з території Хорватії

ми з-поміж них є предмети озброєння, які свідчать про достатньо потужну військову організацію Першої Болгарської держави у IX ст. Але зважаючи на те, що під час кампаній 836-889 рр. болгарські війська зазнавали поразок, можна припустити, що сербське військо у IX ст. нічим не поступалося болгарському та, можливо, було більш передовим та модернізованішим на той час. Постійні контакти з Візантією, франками, хорватами, арабами справили вплив на формування сербської військової культури. Важливе місце відіграв болгарсько-хорватський воєнний конфлікт. Найбільш ймовірно, що внаслідок сербських та хорватських кампаній, болгари ознайомилися з декількома новими типами озброєння, до яких передусім належать зброя дальнього бою, а також древкова зброя. Внаслідок військових кампаній 836-889 рр. Перша Болгарська держава значно розширила свої кордони на захід та, що найбільш важливо, познайомила з військовою культурою сербів, хорватів та франків, що відобразилося в подальших воєнних кампаніях болгарських військ у Центральній та Східній Європі в кінці IX-X ст.

Джерела та література: 1. Алексієв М. Оружје из средњевековне збирке народног музеја у Београду // Гласник Српског археолошког друштва. – Београд, 2000. – № 17. – С. 195-216; 2. Божанић С. Срем у раном средњем веку // Рад Музеја Војводине. – 2007. – № 49. – С. 69-77; 3. Валериев Й. Бележки вѣрху така наречените «амулет-кончета с мѣжка глава» // Плиска-Преслав. – 2015. – № 11. – С. 435-440; 4. Византијски извори за историју народа Југославије. Т. II. – Београд: НТА, 1959. – 98 с.; 5. Деретић Ј. Западна Србија, кратак преглед историје Срба од 3. века с.е. до данашњих дана. – Београд, 2003. – 76 с.; 6. Дероко А. Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији. – Београд: Просвета, 1950. – 216 с.; 7. Динић М. Српски земље у средњем веку. – Београд, 1978. – 447 с.; 8. Златарски В.Н. Историја на българската държава през средните векове. Том I. Историја на Първото българско царство. Част I. Епоха на хуно-българското надмощие (679-852). – София: Наука и изкуство, 1971. – 447 с.; 9. Златарски В.Н. Историја на българската държава през средните векове. Том I. Историја на Първото българско царство. Част II. От славянизацията на държавата до падането на Първото царство (852-1018). – София: Наука и изкуство, 1971. – 865 с.; 10. Јанковић Ђ. О проучавању и публикавању утврђених места у Србији из VII-X столећа // Гласник Српског археолошког друштва. – 2012 (2013). – № 28. – С. 313-334; 11. Јанковић М., Јанковић Ђ. Словени у југословенском Подунављу. – Бео-

град: Музеј града Београда, 1990. – 141 с.; 12. Јанковић Ђ. Српско Поморје од 7. до 10. столећа. – Београд: Српско археолошко друштво, 2007. – 257 с.; 13. Јовановић В. Археолошка истраживања средњовековних споменика и налазишта на Косову // Зборник округлог стола о научном истраживању Косова. – Београд, 1988. – С. 17-66; 14. Калініченко В.А. Військові кампанії хана Омуртага у 814-831 рр. (до постановки проблеми) // Карпатика. – 2014. – Вип. 43. – С. 174-192; 15. Микулчић И. Средновековни градови и тврдини во Македонија. – Скопје: Македонска цивилизација, 1996. – 391 с.; 16. Митић С. Врхови стрела из средњовековне збирке Народнoг музеја у Нишу // Зборник. Народни музеј Ниш – 2013. – Број 22. – С. 47-72; 17. Митић С. Секире из средњовековне збирке Народнoг музеја у Нишу // Зборник. Народни музеј Ниш – 2014. – Број 23. – С. 20-34; 18. Поповић М. Београдска тврђава. – Београд, 2006. – 336 с.; 19. Поповић М. Подграђе града Раса. Први резултати истраживања // Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе. – 1987. – № XIX. – С. 147-159; 20. Поповић М. Стари град Рас. – Београд, 1987. – 71 с.; 21. Прибаковић Д., Поповић М. Налази оружја из утврђења града Раса // Весник Војног музеја. – 1976. – № 21-22. – С. 37-39; 22. Радичевић Д. Периодизација позносредњовековних некропола у Доњем Српском Подунављу // Старинар. – 2008. – LVIII. – С. 197-212; 23. Шкриванић Г. Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику. – Београд, 1957. – 226 с.; 24. Шпехар П. Оруђе од метала са Београдске тврђаве. – Београд, 2007. – 162 с.; 25. Ancic M. The waning of the emperors the disintegration of Byzantine rule on the Eastern Adriatic in the 9-th century // Hortus Artium Medievalium. – 1998. – V. 4. – P. 15-24; 26. Belošević J. Materijalna kultura Hrvata od 7-9. stoljeća. – Zagreb: Liber, 1980. – 310 s.; 27. Bikic V. Vizantijski nakit u Srbiji: modeli i naslede. – Beograd: Arheoloski institut, 2010. – 208 s.; 28. Bilogrivić G. Carolingian Swords from Croatia – New Thoughts on an Old Topic // Studia Universitatis Cibiniensis. – 2013. – V. X. – P. 67-83; 29. Bilogrivić G. Type K Carolingian Swords // Opuscula archaeologica. – 2009. – № 33. – P. 125-182; 30. Blagojević M. Srpska državnost u srednjem veku. – Beograd-Palilula: SKZ, 2011. – 427 s.; 31. Ćirković S. Srbi među europskim narodima. – Zagreb, 2008. – 188 с.; 32. Goldstein I. Hrvatski rani srednji vijek. – Zagreb: Novi Liber, 1995. – 511 s.; 33. Gračanin H. Bugari, Franci i južna Panonija u 9. stoljeću. Reinterpretacija povijesnih izvora // Hrvati i Bugari kroz stoljeća – povijest, kultura, umjetnost i jezik. – Zagreb, 2013. – S. 3-22; 34. Hrvati i Karolinzi. Prvi dio, Rasprave i vrela. – Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2000. – 320 s.; 35. Ivanišević V. Amuleti u obliku konja iz okoline Braničeva // Viminacium. – 1991. – № 6. – S. 97-104; 36. Jelovina D. Starohrvatske nekropole na području između rijeka Zrmanje i Cetine – Split, 1976. – 176 s.; 37. Jurčević A. Nalazi ranokarolinškog oružja i konjaničke opreme u doba formiranja Hrvatske Kneževine // Starohrvatska prosvjeta III. – Split, 2011. – № 38. – S. 111-147; 38. Kalić-Mijušković J. Beograd u srednjem veku. – Beograd: Srpske književne zadruge, 1967. – 504 s.; 39. Komatina P. The slavs of the mid-danube basin and the bulgarian expansion in the first half of the 9-th century // Zbornik

radova Vizantološkog instituta. – 2010. – XLVII. – P. 55-82; 40. Marušić. B. Materijalna kultura Istre od 5. do 9. stoljeća // Izdanja Hrvatskog arheološkog društva. – 1987. – 11/1986. – S. 81-105; 41. Matijašić R. Istra i sjevernojadranski prostor u ranom srednjem vijeku. – Pula, 1995. – 151 s.; 42. Milošević A. Novi mač iz koljana u svjetlu kontakata s nordijskim zemljama u ranom srednjem vijeku // *Histria Antiqua*. – 2012. – № 21. – S. 459-470; 43. Minic D. Srednjovekovni Stalac. – Beograd, 2007. – 288 s.; 44. Petrinc M. Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države. – Split: Muzej Hrvatskih Arheoloških Spomenika, 2009. – 663 s.; 45. Petrinc M. Zapažanja o poslijekarolinškom oružju i konjaničkoj opremi s područja Hrvatske i Bosne i Hercegovine u kontekstu povijesnih zbivanja u 10. i 11. stoljeću // *Starohrvatska prosvjeta III*. – 2012. – № 39. – S. 71-129; 46. Popović M., Bikić V. Vrsenice: kasnoantičko i srpsko ranosrednjovekovno utvrđenje. – Beograd, 2009. – 198 s.; 47. Popović M., Ivanišević V. Grad Braničevo u srednjem veku // *Starinar*. – 1988 (1989). – № 39. – S. 125-179; 48. Redžić H. Srednjovekovni gradovi u Bosni i Hercegovini. – Sarajevo, 2009. – 266 c.; 49. Sijarić M. Hladno oružje iz Bosne i Hercegovine u arheologiji razvijenog i kasnog srednjeg vijeka. – Sarajevo, 2014. – 433 s.; 50. Stanojević N. Naselja VIII-IX veka u Vojvodini // *Rad vojvođanskih muzeja*. – Novi Sad, 1987. – № 30. – S. 119-146; 51. Starohrvatska nekropola u Zminju / *Rad Branka Marušića*. – Pula, 1987. – 125 s.; 52. Stranče – Vinodol, starohrvatsko groblje na Gorici. – Rijeka, 2011. – 348 s.; 53. Tomičić Ž. Rezultati ranosrednjovjekovnih arheoloških istraživanja u Međimurju i varaždinskoj regiji // *Arheološka istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj* (Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 2). – Zagreb. – 1978. – S. 209-222; 54. Vinski Z. Ponovo o nalazima karolinških mačeva u Jugoslaviji // *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3. – 1983-1984. – Ser. XVI-XVII. – S. 183-210; 55. Veselinović A. Vojska u srednjovekovnoj Srbiji // *Vojno-istorijski glasnik*. – 1994. –1-2, Beograd. – S. 385-419; 56. Vinski Z. Novi ranokarolinški nalazi u Jugoslaviji // *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3. – 1977-1978 [1979]. – № X-XI. – S. 143-208; 57. Vinski Z. O nalazima karolinških mačeva u Jugoslaviji // *Starohrvatska prosvjeta III*. –1981. – № 11. – S. 9-54; 58. Vinski Z. Ponovno o karolinškim mačevima u Jugoslaviji // *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3. – 1983-1984 [1984]. – № XVI-XVII. – S. 183-210; 59. Zekan M. Karolinški i poslijekarolinški nalazi iz Bosne i Hercegovine // *Livanjski kraj u povijesti*. – Split-Livno, 1994. – S. 55-73; 60. Živković T. Portreti vladara ranog srednjeg veka. Od Vlastimira do Boriha. – Beograd 2006. – 199 s.; 61. Šarić I. Novi nalazi starohrvatskog oružja u Lici // *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3. – 1972-73. – Ser. VI-VII. – S. 229-241; 62. Špehar P. Materijalna kultura iz ranovizantijskih utvrđenja u Đerdapu. – Beograd, 2010. – 184 s.; 63. Špehar P. Srednjovekovni nalazi iz oblasti Braničeva // *Glasnik srpskog arheološkog društva* 23. – Beograd, 2007. – S. 363-390; 64. Турковић С. Срби у Средњем Веку. – Beograd, 1995. – 272 s.